

פני המרד ופני זמנו¹

מאת נתן אלתרמן

.א.

מאמרו של דוד כנעני ב"על המשמר", בענין מה שכתבתי על "יום הזכרון – והמורדים", מביע ומנמק בתוקף את התמיהה וההתנגדות שעוררו בו הדברים. "לשם מה נכתב השיר הזה את מי ואת מה הוא בא לשרת?" – זו אחת השאלות שהוא שואל. להלן אשתדל להשיב על שאלה זו ועל כמה תמיהות אחרות שבמאמר, מתוך הכרת טובה למחבר שדבריו פותחים שער לברור. מאמרו של כנעני, על אף חותם הגות והתפעמות שבו, הוא גם אספקלריה נאמנה לכמה מושכלות משורשים ולכמה סימנים משותפים של הלך-רוח ודרך-תפיסה ההולכים ומשתררים עלינו, ביחסנו לאותה פרשה נוראה של דברי ימי ישראל. דברי אלה, יותר משהם מתכוונים, איפוא, לפולמוס עקבי ומדוקדק עם בעל המאמר מתכוונים להיות המשך לערעור על מציאות תקיפה של השקפה מסויימת, של מטבעות-ניסוח וגופייה-הלכה מסויימים, שיש לעיין בהם ולבדקם ובאם יש צורך בכך גם להפקיעם מחזקתם בעור מועד.

ב

מה הם דפוסי הראייה והתפיסה ומה הם כלי הניסוח והביטוי שבהם הולכת ונקבעת בתולדות ישראל? מתכוון אני בשאלה זו לא לספרייה-העדויות וכתבייה-המחקר שבהם פרקיה ופרטיה השונים של תקופה זו נצבים כמו, על אמיתם ומשמעותם, לפי נסיונם של העד ושל המחבר ולפי דרכי גישתם ותפיסתם. מתכוון אני לדבר שהיא כאילו שטחי יותר וקל-ערך יותר, אך משמעותו בעצם עמוקה וקובעת מסמרות. קובעת גורל. מתכוון אני לאותם קוי ניסוח והגדרה, לאותן חותמות כוללות של סיסמה וסמל ההולכים ונקבעים ומשתגרים לעינינו בנאוים-מועד ובכתבי-עראי, ההולכים ונעשים רקע וערוץ לחרחור ולדבור. כל שעה שאנו פונים אל אותה תקופה. מתכוון אני למטבעות לשון והגדרה ההולכים

¹ דבר, 28 במאי 1954. [קישור למאמר תגובה של אלתרמן ב"דבר"](#), ולהמשכו

ומתאזרחים כענין המקובל מאליו וכמקור ואמצעי לתגובה אינסטינקטיבית הראשונית – ולכן גם העמוקה והיסודית – לגבי תקופת השואה והמרד. חברתם של צבור ושל עם אינה יכולה בלי דפים כאלה לתת בהם את מיצוי פרקי תולדותיה, לקביעת יחס ודרך-תמימה וזכרון. השאלה הגדולה והגורלית היא אם תקופת חורבנה של יהדות אירופה נקבעת בזכרונו ותפיסתו של העם בכלים ובסמלים הנכונים.

ג

מה היא, איפוא, עיקרה של דרך שבה רואים אנו ומלמדים לראות את דברי ימי כליונו של חלק מן העם היהודי? בראש וראשונה – מתיחת קו ברור ובולט העובר בתקופה ומבדיל בה שני ערכים שונים ונבדלים זה מזה. – השואה והמרד. שני השמות הללו נעשים כמין שני קטבים אשר ביניהם מתחלקת באופן ברור ונחרץ, מערכת יחסינו ומחשבותינו ופסקי-דין שלנו לגבי אותה תקופה.

חלוקה זו – הנימוקים הבאים לקיימה ולחזקה שונים הם. יש רואים בה נאמנות לאמת הפשוטה, יש רואים בה אמת עליונה של סיכום. יש רואים בה הכרח של הדגשת ערכים ויציקת סמלים. אם כך ואם כך, עצם קיומה עובדה.

כיצד נתפסת לנו, איפוא, התקופה של שני חלקיה, מזה ומזה לגבול המפריד? מצד אחד השואה. צנפה אפלה ומשועת של המונים מרוטים ומסונוורים, נתונים במלכודת שאין מוצא ממנה, מובלים למות ונאחזים בשארית כוחותיהם בחיים ומאבדים אגב מלחמת קיום זו, במזמתם של הרוצחים את צלם האדם ואת שרידי הגאווה והכבוד האנושיים. בראשו של המון עם זה עומדים מנהיגים שהטובים שבהם עוורים ומפוחדים והולכים שולל כמוהו ואילו האחרים, והם הרוב, סופם יורדים עד לשפל הניוון המוסרי ומשיתוף של משא-ומתן עם המשמיד הם מגיעים לידי סיוע לו ולידי שיטות ומעשים שבהם אין הם מתכוונים בסופו של דבר אלא למלט את עורם הם.

מתוך אפלת הכליון הזאת מתוכה וכנגדה, עולה לפנינו כערך מוגדר ומפורש, כדרך נכונה וטבעית, כדרך אשר רק אטימות-הלב או העוורון או הבגידה יכולים לערער עליה – מעשה המרד. אל מול עוורונם המשוע של המרומים – פכחונם הנחרץ והצודק של הוגי ההתקוממות ורוקמיה ומגשימיה. אל מול מלחמת הקיום הנואשה, הנאחזת בכל אשליה וסופה הניוון והמוות גם יחד – תמונתה של מלחמה אחרת, הקוראה לזרות הלאה את

תקוות השוא, התקוות שחלליהן מרובים מחלליו של קרב עם נשק ביד. הקוראה, באין שומע לה, אל נתיב המרד והגבורה והכבוד. אלה הם הקוים הכוללים והעיקריים (ולענינו כאן – כוללים משמע עיקריים) אשר לפיהן נרקמה ונרקמת בתודעתנו תמונת חורבנה של יהדות אירופה. אכן כל אחד מן הקוים הללו יש בו אמת רבה ויסודית. אמת אשר ספור התקופה וכתביה ועדיה החיים מעידים עליה בתוקף שאין להפריכו, אלא שהשאלה היא גם שאלת אמיתה ונאמנותה של **התמונה כולה**. התמונה שכללותה קובעת לא פחות מחלקיה לעצמם. השאלה היא אם תמונה זו מכילה כל מה שהיא צריכה וחייבת להכיל. השאלה היא אם אין היא חסרה כמה קוים רבי-ערך שעם היותם עלולים להפריע את יסודותיה ויציבותה עשויים עם גם לשוות לה מראה אמתי ונכון.

ד

אחד מיסודותיה של אותה תמונה הוא שייצר הפחד, לפחות ייצר ההתנגדות, מוצג על ידינו, כל שעה שאנו פונים בדבור או בהרהור אל אותה תקופת כליון, כתגובה היחידה שאפשר ליישב עם ייצר הכבוד האנושי והלאומי. עם ערכיהם הנצחיים של הפכחון והאומץ והגבורה, אשר חותמם מבדיל בין חיים לחיים ובין מות למות. תגובה זו של מרד נראית לנו כאן וביום זה כה נכונה וצודקת. כה נעלה על כל הסובב אותה, עד כי כל הכוחות והיצרים האחרים נדחים על ידינו מפניה ונכרכים בצנפה אחת של עוורון ושל משגה או של בגידה בשל פשע. אנו נוטלים מתוך אוצר המונחים הקלאסי של מרידות עם ועם ושל תנועות שחרור נודעות, או מתוך אוצר ערכיה של ארץ ישראל החדשה, את חותמות ההגדרה וההערכה שאין עליהן ערעור. חותמות וסימאות של לחימה, של מצוות אש תחת אש, של דגל קרבות המונף מעל לתקופה כולה, והננו משלבים זאת בדברי עראי ובנאומו-מועד שלנו על מרד הגטאות בלי לחוש כי מרד זה שובר את מסגרות המונחים הללו ופורץ ויוצא מתוכן וגורר אתו אגב-כך סבך גדול וכבד של שאלות ופסקות ומלחמות-נפש אשר הן ולא קויהן הברורים והישרים של האנדרטות משוים לו את צלמו האמתי ואת רקעו האמיתי. בתוך זה הסבך ועל זה הרקע אין תורת המרד נראית כה חד-משמעית וכה מובנת-וצודקת-מאליה. יתכן וכל החרדים לכבודה ולשגב סמליה של ההתקוממות צריכים לתת אל לבם ולחשוב שמא אין זה מנמיך את דמותה כי אם, להיפך, מעלה אותה אל גדלותה הטראגית החד-פעמית. אך ענין זה ראוי שידובר בו במקומו. כאן אין אני מתכוון לומר אלא זאת שבראותנו את המרד כמו שיש לראותו הריהו נעשה רב פנים ורב קולות ותהיות וניגודים,

שלא על דרך דבורנו השגור וממילא נעשה גם משהו שמחוץ לו ברתוקף וברטענה ובר-
תביעה.

אכן המתמיה בדברים אלה שאני מציין כאן היא שאין הם מחדשים כלום. המרד עצמו,
המורדים עצמם בספריהם, ספרי העדות שלדור, מעמידים את פרשת ההתקוממות על
רקעה האמתי. בסבכיה האמתיים, בנפתוליה הפנימיים המשליכים אותה טרף לכל שאלה
וספק ותביעת ברור. אין אולי פרשת האבקות בעולם שהוגיה ולוחמיה ומנחילי מורשת
לעם העמידוה כה גלויה וכה גמלות מליצה מערפלת וכה אמיצה ולא מחפה על שאלות-
גורל ששיבצוה וקלעוה בכף הקלע בשעתה. מה שאני אומר לציין כאן צוין בכוח בתוקף
גדולים יותר לאין ערוך באותם דפים שנכתבו בידי המורדים עצמם והם עכשו חלק
ממורשת העם. כל שורה שבדפים אלה הוא קטרוג וקובלנה על השגרה והשיטות שאנו
נוהגים במטבעות לשון ובמטבעות ניסוח שלנו לגבי כללותה של אותה תקופה.

ה

אותו מרד הנראה לנו כאן וכיום כתגובה כה טבעית וכה מובנת-מאליה ומוצדקת-מאליה,
כתגובה שכל מתנגדיה בשעתם לא יכלו להיות אלא אנשים עוורים ומרומים, או אנשים
שייצר הכבוד האנושי גווע בקרבם, אותו מרד לא היה כלל כה טבעי ומסתבר מאליו
למורדים עצמם. ערמת השטנים הגרמנית, שפעלה שלבים שלבים, שלא הניחה מקום אלא
לפחדים ולניחושים ולתקוות. בין מחזה אימים אחד למשנהו, שטיפחה אשליות-חיים בין
הרג להרג. שביתרה את הגוף הקבוצי היהודי בנתקה את הקשרים שבין הקהלות, הערמה
הנוראה הזאת היתה חומת חושך מסביב לעם היהודי – וחברי הארגונים הלוחמים
שבגטאות לא עמדו מחוץ לחומה.

בין דפיו הגדולים של "להבות באפר" לרוז'קה יש דפים המוקדשים לראשית הקמתו של
הארגון הלוחם בוילנא. מובאים שם דבריו של אבא קובנר בעת ויכוח גורלי, דברים על
ודאות ההשמדה ועל חובת הכנת של התקוממות:

"כלום קיימת אפשרות של הצלה? – אם גם אכזרי הוא להשיב. חייבים אנו ליתן את
התשובה – לא, אין הצלה. - - ליחידים לעשות ומאות שמא, לעם, למיליוני יהודים בעול
הכיבוש הגרמני – אין הצלה.

"האם יש מוצא? – כן, מוצא קיים: מרד והתגוננות מזויינת.

"זה המוצא היחיד. מוצא של כבוד לעמנו. - לאורו חייבים אנו להיות היום כדי שתהיה בדינו שהות להכין לקראתו מחר את ההמונים. לפי שמוצא זה – בדין הוא שיהא מפעל מאורגן ורב מידות".

יתכן ואילו היה בשעתו הד לדברים אלה ולשכמותם, אילו היה להם הד כולל עם התפשטות מעשית בהיקף הנכון, יתכן ותולדות ישראל באירופה בימי מלחמת העולם השנייה היו אחרים משהנם. אבל דברים אלה, שהאמת היא חותמת כיום, הלא רק ההשראה היתה חותמת בשעתם. כוחם ובטחונם הם בטחון וכוח של התגלות ראשונה, אבל לעולם לא של ודאות אחרונה. קובנר עצמו בסיכומו של אותו דיון במחתרת. מהו אומר?

"הנקודה הסתומה בויכוח זה היא – מהיכן הוודאות שעומדים אנו בפני השמדה פיזית כללית. אף כי לי מחוור הדבר כל צרכו, לא אוכל לשכנע בכך את האחרים. שהרי שכנוע מלא יוכל להיות אך בפי האחרון – השריד מבינינו. אך כל אדם המסתכל במתרחש סביבנו מתוך מחשבה בהירה ולב פתוח ובעיקר מתוך אינסטינקט בריא אינו יכול שלא להיות משוכנע: הולכים אנו לקראת הכחדה מוחלטת וכללית".

אכן כל הקורא את הדברים הללו כיום יודע את אמיתם הנחרצת, אבל מהיותנו קוראים אותם מחוץ לזמנם ולמקומם חובה עלינו לזכור כי הנקודה היחידה הניתנת בהם לערעור גם כעת היא ההנחה האומרת כי מי שמחשבתו בהירה וחושיו בריאים עשוי היה לקטם וללכת אחריהם. אף באותו דיון עצמו. בין אנשי הארגון הלוחם עצמו, נשמעו דעות אחרות אשר גם מתוכן שוועה האמת. אחת מאמיתותיו הנצורות, הרדופות והחשוכות של הזמן. אמת מסוג זה, למשל, היא אמיתה של האחריות הקולקטיבית. אותו צמד מלים המהדהד אם במפורש או בסמוי בכתביהם של המורדים. אותו צמד מלים שליווה את המורדים כסיוט.

אותו צמד מלים שתבע מהם ועורר בהם כוחות נפש ואומץ לב לא פחות ממעשה ההתקוממות עצמו. הוודאות־שבלב כי גורלן של הקהלות נחרץ וסופן כליון, לו גם היתה זו ודאות שאין להרהר אחריה, עוד לא היתה תריס בפני הספק וכל כובד משקלה הנורא לא היה גדול לפעמים ממשקל האסון שעלול היה להמיט מקלע יחיד המוברח אל תוך הגטו.

"הרשאים אנו ליטול על עצמנו אחריות בעד כל היהודים ולסכן את חייהם ולסייע בפועל להשמדה במקרה של כשלון"? – שאלה זו ששאל אחד המתווכחים באותו דיון הלא היא שלוותה את המורדים לאורך כל הדרך. אין אנו רשאים לדלג עליה בשוותנו לנגדנו ולנגד

עיני הדור הצעיר את תמונת המרד. שאלה זו שאל את עצמו המפקד הראשון של הארגון הלוחם בגטו וילנא בהחליטו ללכת ולהסגיר עצמו לידי הגסטפו כשהנאצים דרשוהו חי מידי היהודים. מעשהו זה ומעשה נסיגתו של הארגון הלוחם אותה שעה היו משיאי מלחמות היהודים ואותה שאלת אחריות היא תוכו של מעשה זה. שאלה זו, שאין אנו רשאים לשכוח אותה, הלכה עם המפקד המסגיר-עצמו, עם איציק וויטנברג, עד לשערי הגטו. שאלה זו נשאלה על סף המרד ועם פרוץ המרד בגטו וורשה שעה שהמורדים – לפי עדותו של יצחק צוקרמן – עמדו להחליט אם רשאים הם "לקצר" את חייהם של יהודי הגטו בחצי שנה – חצי שנה שאיש לא ידע בודאות מה היא צופנת בקרבה. אנו, המדברים כיום על המרד כעל מעשה לחימה המסתבר מאליו. מן החושים הבריאים ומן הכבוד הלאומי והאנושי. האין אנו חוטאים בכך לנפשה של התקופה ולאמיתם של המורדים עצמם? האם לא המורדים עצמם תובעים בכל פרשה מפרשות חייהם וקרבתם ובכל פרק מספרי עדותם את עלבון שיטוחה ודלדולה של אמת זו? האם עוול צופה להם, למורדים החיים עמנו כיום, אותו טור שביעי עלוב בשימו בפיהם פסוק של הבנה ושבירת-חיץ בינם לבין "אבות יהודיים אשר אמרו שואה תמיט עלינו המחותרת"? האם לא **משלהם** התובנה הזאת?

דוד כנעני שאינו עומד אף בחצי דבור על הויכוח המר שהיה נטוש רבות בין המורדים לבין עצמם ועל המלחמה הנפשית אשר התחוללה בלב רבים מהם לגבי מעשה המרד ותוצאותיו גומר את הענין בפסוק אחד בלבד: "המרידות החלו להתארגן לאחר שנתברר למעלה מכל ספק שדינם של כל היהודים יצא להשמדה". ואילו בנוגע לאותו פסוק שכתבתי על "אבות אשר אמרו" וכו' הוא מעיר כי "לא ניידה אבן - - לא נכנס בוגדים. לא נגיד פחדנים - - אך אין גם לחלוק מידה שוה של כבוד וגבורה להם וללוחמים". נניח נא לשויון המדות. כאן לא המדות והמשקלות חשובים כי חשובה ההכרה ההולכת ומתחדשת בקרבנו ובעיקר בקרב הדור הצעיר כי המרד פרושו הדרך הישרה והברורה. ומי שלא הלך בדרך זו הרי רק הרקב והניווך וקולות-החושים והכניעה-שבטבע עצרוהו מלכת. יתכן ואיש אינו מידה אבן, כדברי כנעני, באלה שאמרו "שואה תמיט עלינו המחותרת", אבל יש אבנים המעופפות מאליהן מתוך יחס מסויים. מתוך שתיקה מסויימת. כבר אמרתי זאת בעל פה לאחדים ממורדי הגטאות ואני חוזר ואומר זאת כאן: אינני יודע באמונתו של מי הייתי חי ומת אילו הייתי שם. ודוד כנעני האם הוא יודע בודאות גמורה עם מי היה **הוא** נמצא? האם הוא בטוח בכך?

ומכאן לפרק האפל שבאפלים – לענין "גבורי הפרנסים ושתדלנים" שהזכרתי באותו טור. בעודי מכין מאמר זה לדפוס הגיעוני דבריו של טובה בוז'יקובסקי ב"משא" ועיקרם התרסה חריפה על שאני קושר כתר גבורה ליודנראט. מה אמר פסוקו של אותו טור שמתוכו נשתמעה לו לטובה בוז'יקובסקי קשירת-כתר טוטאלית זו? הפסוק שהוא אומר כי אותה תקופה של אש שורפת את החיץ שאנו מקימים בין גבורת נופלים ונשקם בידם בין מיני גבורה אחרים. בין מותם של המורדים לבין מותן של הקהלות "עד לגבורי הפרנסים ושתדלנים". אכן לא היה בי האומץ לקרוא ליודנראט בשמו ולא היה בי האומץ אלא להעמיד את הגבורים שבין הפרנסים ושתדלנים בקצה-קצהו של פסוק זה, ואם גם על כך יצא הקצף, מתוך פסיחה אינסטינקטיבית ונמהרה על כל הבחנה שבין פרנס לפרנס ובין שתדלן לשתדלן, הרי זה טוביה דק עד כמה היתה הערתו של אותו פסוק מוצדקת ונחוצה. חותם זה של דראון שאנו טובעים ביודנראט בצנפה זו שנהפכה אצלנו לשם שאין שפל ואין מחריד ממנו. חותם זה של דראון אנו טובעים כלאחר יד גם באנשים שמתו או המיתו עצמם ולא הלכו בדרך זו עד סופה. חותם זה של דראון נטבע בהם משום שאנו מעמידים אל עמוד הקלון לא את הפושעים כי אם את עצם הקשר והמשא-ומתן שבין ראשי הקהלות ובין הגרמנים. מתוך שאנו מסיחים את הדעת מכך שגם המורדים עצמם לא מתחו על כל הדרך הזאת, על כל שלביה וצורותיה, את קו החרטה והגבלה. הם אינם עושים זאת ואינם יכולים לעשות זאת ולו מטעם פשוט זה שהמרד לא היה ולא יכול היה להיות ממיעוט אמצעים, מאחור זמן. מספקות לגבי כוונותיהם של הגרמנים, בגדר דרך אחרת, דרך של ברירה. המורדים נלחמו בראשי הקהלות הללו מלמה קשה ומרה. פעמים מלחמת דברים ופעמים מלחמת דמים. אבל מלחמתם היתה נטושה בשלביה העיקריים על הזכות להכין את המרד ליום מר ונמהר ולא על העמדת המרד במקום המשא-ומתן. חיות הטרף שבין ראשי-הגטאות הללו ושיריהם ועושי-דברם שום יד יהודית בעולם לא תקשור להם כתר. יש דברים ומעשים אשר שום "מצב קיצוני" ושום סבך לאין מוצא אינו יכול ואינו צריך להצדיקם ולו במשהו. יש דברים ומעשים שאסור לו לאדם שפוי "להבינם" על מנת לסלוח להם. אבל את עצם הדרך הזאת של קשר למשא-ומתן כפתה התקופה על ההולכים בה וההולכים בה אנשים שונים היו, ושבילים שונים היו להליכתם זו.

במשך תקופה ארוכה נמצאו בשלטונם של הגרמנים גטאות שהרעה לא נגעה עדיהם. גטאות "שלוים" שהמורדים אף לא התימרו ולא יכלו להתימר לבוא בהם במקום אנשי היודנראט. וכך כותבת רוז'קה בספרה על אחד הגטאות הללו ועל אנשי היודנראט שבו:

"ביאליסטוק נמצאת במצב מיוחד במינו - - הרבה סמכו היהודים על יחסיו הטובים של היודנראט עם הרשות הגרמנית. והחשוב ביותר - על מקצועותיהם המועילים שאין להם תחליף - - את חייו הפנימיים של הגטו מכוון היודנראט שרכש לו את אמונם המלא של היהודים. בראשו עומד ברש, ציוני ותיק, בעל נסיון בעסקנות הצבורית. אין הוא מרכין ראש לפני הגרמנים ושומר על האינטרסים של היהודים. שעה שאדק וחייקה הגיעו מוילנא והציעו לברש צורה להקמת ארגון הנוער להתגוננות מזוינת. בהביאם אתם את האמת זבת הדמים של פונאר, נזדעזעו ברש וחבריו, היהודים הטובים והפיקחים. אך השיבו מתוך ביטחון: בביאליסטוק לא יארע כדבר הזה".

אפילו על ראש גטו וילנא, זה שהשגיח בסופו של דבר על האקציות והומת אחר כך בידי הגרמנים עצמם, מצאה היד שכתבה את דפי "להבות באפר" כוח לכתוב כי הוא "סבור" היה שאך ביד חזקה ורז'ים מוגבר של המשטרה והודות לפוליטיקה כלכלית נבונה יוכל להבטיח את קיומו של הגטו. לפיכך נקט שיטת דיקטטורה חמורה. כוונותיו טובות היו בלי ספק ולא ייפלא שהאיש ראה את עצמו כיהודי בעל הכרה לאומית שיירשם בקורות העם כאחד מגואליו. וספק אם הרגיש שהוא הולך ומסתבך ברשת סבוכה שאין ממנה מפלט".

בין חרדה לחרדה היו גם בגטו וילנא תקופות של שלווה כביכול. תקופות שבהן פרחו הסדנאות, העסקנות-הצבורית, אפילו התיאטרון. ובתאור של אחת התקופות הללו נאמר ב"להבות באפר", בענין ראש הגטו. כי שיטתו הכלכלית "היתה במהותה קצרת רואי ועמעמה הכרתם של הבריות, אבל בדרך אגב נתגלו בתהליך ביצועה כשרונות וכוחות יצירה גדולים ומופלאים. הצבור היהודי בגטו היה לנושא מפעל קונסטרוקטיבי גאוני". רבים יתהו כיום על שורות אלו ודומיהן כשהן מוסבות על אדם שניהל את האקציות בגטו. אך דבור זה מגיע אלינו על דפי הספר מתוך תוכו של אותו זמן.

עוד דמות מאנשי היודנראט אני מוצא וכל זאת בתוך ספר אחר של רוז'קה:

"הגרמנים דורשים מן היודנראט שהוא עצמו יספק את מספר העובדים הנקוב. ויגודסקי מתנגד לדרישתם זו. הוא מסרב לתת עובדים כל עוד לא הגיעה ידיעה מאלה שנלקחו

מכבר. הריהו עתה בן שמונים וחמש ואינו מרכין ראשו מפני האלימות. ב-24 באוגוסט נאסר והובל ללוקיסקי - - הגרמנים לא התיירו לקרוא אליו רופא להגיש עזרה כלשהי, וויגודסקי החולה עודד רוחם של היהודים – מבין הכלואים היה הוא האמיץ ביותר, ולימים, כשהוצאו הכלואים מהתא, נותר יחידי, בודד בצינוק. אחד היוצרים רוצה למסור לו את מעילו. וויגודסקי מסרב ואומר: לא. טוב אין לי כל צורך במעיל ולכם עוד יביא תועלת. וכך נשתייר גלמוד על גבי רצפת הבטון הצונן של רצפת התא. וכאן, על רצפה זו, נפטר מתוך ייסורים וויגודסקי, שליח הצבור של ירושלים דליטא".

שיטה זו של משא-ומתן עם הגרמנים, שיטה של כניעה ושדלנות, של כפיפת גב, רבים היו האנשים האכזריים המגוונים, שדלו בה והגשימוהו. – גדולה מזו: אותה שיטה השחיתה וניוונה אף רבים מאלה שכוונתם הייתה נכוחה מיסודה. אבל עצם השיטה, עצם הדרך, לאלה לא היה תחליף. המרד לא היה תחליף שלהם, אפילו הזכות הנוראה שנטלה לעצמה שיטה זו לפסוק מי מן היהודים לחיים ומי למות בידי הנאצים. אפילו זכות נוראה זו אשר (וזאת יש להדגיש חזור והדגש) הביאה לידי מעשים שאסור להבין להם ואסור לראותם כדבר המתקבל על השכל. אפילו זכות נוראה זו גם ידי המורדים נצרכו בנהלים מנהליה בקומם להשיב מלחמה ולדון את הגטו לשרפה ולכליון, לכליון שלא היה בו אפילו אותו פתח הצלה והמורדים יודעים זאת ואומרים זאת, שהיה באקציות ובמחנות. משתפי הפעולה אמרו כי הם שולחים יהודים למות למען הצלת יהודים. המורדים קמו לדון את עצמם ואת הגטו עמם למות למען הצלת כבוד העם. הויתו וחושיו של היהודי החדש בישראל ודאי קוראים בקול כי הצדק היה עם המרד. אבל בדלתות הגטו הבוער, בחלונות גטו וורשה בזמן כליונו, עמדו נשים יהודיות וילדים יהודים "המחזיקים במשקופי החלונות מבלי שיהיה להם האומץ לקפוץ ללהבות" – ולהבות אלו להבותיו של המרד היו, להבות של מרד אשר מלים נכונות וגדולות כמו "עמידה גאה" ו"גאולת כבוד" ו"מלחמה באויב" קופצות בו אל תוך האש יחד עם האנשים ונשרפות בו בנעורת. להבות של מרד הדוחה מעל פניו את המליצה החלקה והניצחת. זו הנכתבת בדיו וזו המפוסלת באבן וזו הנואמת על הבמה והמראה אותו כה זקוף וברור ומלוטש.

דוד כנעני תובע את עלבונם של הסמלים. הוא טוען כי אם יש לבקש בפרשת הזמן ונפתוליו סמל שיש להורישו לדורות הרי המרד הוא סמל זה. קיצוניות מובהקת, שיש בה

משום הפרכת־עצמה משוה לתביעה זו שלום נראייק (סטפאן) ובצורה כוללת יותר היא נשמעת מפי טוביה בוז'יקובסקי השואל אם "אין חיבתו של עם, אשר בכל דור היו בני מובלים לטבח, להעלות למופת לדורות הבאים ולמבחנים קשים שעוד נכונו לו דווקא את גילויי הגבורה האקטיבית". אלה הם דברים נכוחים ורבי ערך, אבל למעשה ספק הוא אם הכרתו של היהודי החדש, ביחוד של היהודי בארצו כיום, צריכה באמת אמצעים קיצוניים כל כך של חישול וחיזוק עד כי יש הכרח לנהוג לגביה שיטות של הארה ואיפול לגבי תולדות ישראל בדור האחרון. דומה כי לא פחות משזקוקה הכרתו של היהודי הצעיר כיום לטיפוח של דרך זו וסמלו של מרד הגטאות, לא במעטהו המליצי החלק צריך להיות נטוע בהכרתו של היהודי הריהי זקוקה אפילו לשם חיזוקה וחישולה שיינטע בה חוש נכון ועד לתפיסת ההיסטוריה היהודית כמו שהיא, ליחס כבוד אל שיאיה שעיקרם לא היו שיאים של קרב. ליחס קרבה והבנה אל מבכיה שאין דוגמתם, ליחס חרדה מפני תהומותיה ותבוסותיה. העלאה זו של סמל אחד ויחיד גורמת לכך שפרקים שלמים מתולדות האומה ותולדות בניה בתקופת חורבן אירופה, פרקים שלמים של מסרות נפש וטוהר לב, של גבורת אנשים ונשים וטף, נמחים מתודעתנו. נבלעים בתוך אותה צנפה חשכה אשר שואה שמה ואשר מבלי משים מעמידים אנו למעלה את עצמנו ואת הדור הצעיר עמידה של מנוד ראש, של ריחוק ושל תמיהה שיש בה מן הבוז. אכן חותם עמוק טבעו בבשרה של תקופה זו הגיוון ואזלת היד אבל שום אומר אחרת (והמורדים מדגישים זאת בכל עת), שעמדה ולו רק בקצה־קצהו של מקום אשר בו עמדה האומה היהודית, לא הגיבה תגובה שונה מזו על שלטונו של היטלר. חתום הרקע אין למשטרו ולהעלימו. אך אין להפכו לסימן היכר יחיד לכל אשר מחוץ להתקוממות.

דוד כנעני עומד בתוקף על קיום החיץ המבדיל את המרד לעצמו מכל שאר פרקיה של התקופה והוא מזהיר מפני "ערבוב פרשיות פאטאלי". "העם לא חלק מגבורתו ומכבודו" לאלה שהלכו למות מתוך כניעה וקבלת־הדין. שכן "זה כבר שנים רבות למדו רבים מן העם הזה את האמת הפשוטה שבפשטות – אין שום גבורה במות סתם. אין בכך שמץ מן הגבורה ומן הכבוד ומן הנחמה". מה נשיב על מלים אלו? יתכן שעירבוב הפרשיות "פאטאלי" הוא. אך לא פחות מזה פאטאליים ומסוכנים הם הדברים הכוללים שמשפיע כנעני (והם דברים שנהפכו, כאמור, לתגובה אינסטינקטיבית כמעט אצלנו) לגבי פרשה שלמה אשר פני גבורים אלמים ואלמונים צופים מתוכה. לגבי רבבות אנשים שמתו לא

כחברי הארגון הלוחם ואף על פי כן קרנו מתוכם גילויי גבורה ומסירות נפש וקידוש שם שמים ושם האדם והאומה. קרנו מתוכם פניה הדמועים והקשים־כאבן של ההיסטוריה היהודית אשר כזאת היא ולא אחרת. אשר יש לה גם כמה סיבות וצידוקים להיותה כזאת ולא אחרת. ואשר אין אנו רשאים ליטול ממנה את הכבוד והגבורה גם כשאין האקדח בידה וגם כשאין היא על המתרס.

ענין זה, שהוא גם אמת מוחשית וגם סמל וגם מקור כוח וגם גשר בין עברו של העם ובין עתידותיו, ענין זה חובה עלינו שיהא נגיש בתודעתנו ובתודעתם של הבאים אחרינו שכן ערכו לא יסולא בשום מליצה כוללת ובשום פסק דין קל ונחרץ שאנו פוסקים על התקופה ועלילותיה. אותן הגדרות חדות וחלקות שאנו קובעים אותן כחיץ וקו מפריד, לנוחות המיון ולנוחות המשפט, אין בהן לא מן האמת ולא מן הצורך ואילו דוקא מפאת קלות קליטתן הן הנקלטות קודם לכל. המרד משליך מאתו והלאה את מחלצות ההגדרות הללו וחוגר שק בעמדו אכול ספקות ומוראות, ופניו פני נעוריו הנצחיים של העם. אל מול פני זיקנתה האלמת של האומה, אל מול תואר שיבתה וסבלה וגבורתה שהיא גבורת אנשים ונשים וילדים אף אנו עצמנו, כל שעה שאנו פונים אל אותה תקופה חייבים להשליך מעלינו את כל הקל והחטוף והמסלף.

נתן אלתרמן